

A történelmi materializmus racionális rekonstrukciója felé

A marxizmus politikai *ideológiaként* való – valószínűleg végleges – visszaszorulása lehetővé teszi azt, hogy a politikai elfogultságoktól mentesen, szigorúan tudományos szemlélettel közelítsünk Marxhoz, s megkíséreljük rekonstruálni: elméletéből mi is az, ami maradandó, racionálisan tartható. Ez azonban nem egyszerű feladat, hiszen Marx – egy kiváló kortárs ismerője és értelmezője szerint – (legalább) négy gondolatcsoportot hagyott ránk: egy filozófiai antropológiát, egy közgazdasági elméletet, egy történelemelméletet és egy víziót a jövő társadalmáról, s ráadásul ezek nem egymástól elkülönülve, hanem egymást átjárva jelennek meg hatalmas terjedelmű életművében. Mivel a jövő társadalmáról szóló marxi elképzelést ma általában utópikusnak tekintjük, a közgazdasági elméletet meghaladta az 1870-es években végbement marginalista forradalom, a filozófiai antropológia pedig inkább költői vízióknak tűnik, mint tudományos elméletnek – a történelmi materializmus az, amely a legmaradandóbbnak bizonyult Marx munkásságából, amelynek értékét a társadalomtudományok számára még Marx legellenségesebb kritikussai – például Kolakowski – is kénytelenek elismerni. Mindenki tudja, hogy a történelmi materializmus legfőbb nívója – egyszerűen gyengesége, amely miatt kritikussai állandóan támadták, védelmezői pedig mindig megpróbálták kifinomultabb formában újrafogalmazni – a gazdasági determinizmus, az, hogy Marx nem a „nagy eszmékre”, a „nagy emberek” tetteire vagy az intézmények működésmódjára, hanem gazdasági okokra akarta visszavezetni a történelem menetét. Ahogyan Freud számára az ember tudatos lelki élete csak a személyiség „felszíne”, amelyet nem manifeszt tartalmából, hanem a tudattalanból kiindulva kell megértenünk, ugyanúgy Marx számára az emberiséget irányító eszmék, a nagy történelmi személyiségek, a felemelkedő és lehanyatló birodalmak, mindaz, amit a „történelmen” általában értünk, csak a „mélyben” zajló társadalmi és gazdasági folyamatok kifejeződése. Ez a szemlélet, látásmód adja a marxizmus megvilágító erejét; a kiszolgáltatottak, a szegények ügyével való azonosulás mellett ez volt a másik tényező, amely miatt a marxizmus oly nagy hatást gyakorolt az európai értelmiségre.

Az már azonban kevésbé közismert, hogy a „gazdasági determinizmus” általános fogalma két – legalább két – történelemmagyarázó mechanizmust fed le Marx elméletében. Az egyik a termelőerők fejlődése, a másik pedig az osztályharc. Az egyik marxi narratívában az emberi társadalom fejlődését az magyarázza, hogy az emberiség termelőeszközei fejlődnek, az ember egyre kevesebb erőfeszítéssel küzd meg a természettel, s a társadalmi struktúra ehhez a tendenciához igazodik. A másik narratíva szerint az embereket a termelőeszközök tulajdonának megosztása a társadalom tagjai között egymással szembenálló csoportokra – osztályokra – bontja, s az osztályok között minden társadalomban harc folyik a társadalmi többlettermék elosztásáért. Ennek a harcnak a kimenetele dönti el, hogy milyen társadalmi struktúra s ennek – nagyjából – megfelelő politikai rendszer, jog, ideológia s kultúra alakul ki egy-egy társadalomban.

Marx és a marxista történészek a *tényleges* történelmi változások elemzésénél felváltva, illetve egymással összekapcsolva alkalmazták a történelem e kétfajta megközelítését, azonban nem adtak egyértelmű választ arra: a két mechanizmus közül melyik az elsődleges, végső soron melyik határozza meg a történelem menetét. Sajnos Marx csak egyetlenegyszer fejtette ki a maga történelemelméletét általános formában, az 1859-es *A politikai gazdaságtan bírálata*hoz írott híres *Előszó*ban. Érdeemes ezt a szöveget a maga teljességében idéznünk:

Az általános történelmi eredményt, amelyre jutottam, és amely, miután rájöttem, tanulmányaim vezérfonala lett, röviden így lehet megfogalmazni: Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában. Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza. Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglévő termelési viszonyokkal, vagy, ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alapzat megváltozásával forradalmasodik az egész óriási felépítmény. Az ilyen forradalmasodások vizsgálatánál mindig különbséget kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos szabatosággal megállapítható forradalmasodás és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai formák között, amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak tudatára jutnak, és azt végigharcolják. Mint ahogyan azt, hogy egy egyén micsoda, nem aszerint ítéljük meg, amit önmagáról gondol, ugyanúgy az ilyen forradalmasodási korszakot sem ítélhetjük meg a maga tudatából, hanem éppenséggel ezt a tudatot kell az

anyagi élet ellentmondásaiból, a társadalmi termelőerők és termelési viszonyok között meglevő konfliktusból megmagyarázni. Egy társadalomalakulat soha nem tűnik el addig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyeknek számára elég tágas, és új, magasabb rendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési feltételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem alakultak. Ezért az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha pontosabban megvizsgáljuk, mindig azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalábbis létrejövőfélben vannak. Nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módok jelölhetők meg a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakaként. A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelési folyamatnak utolsó antagonisztikus formája, antagonisztikus nem az egyéni antagonizmus, hanem az egyének társadalmi életfeltételeiből sarjadó antagonizmus értelmében; de a polgári társadalom méhében fejlődő termelőerők megalkotják egyúttal az anyagi feltételeket ennek az antagonizmusnak a megoldásához. (Marx 1983. [1859.] II. 7.)

Nehéz vitatni, hogy ez a szöveg a két narratíva közül a termelőerők fejlődésének juttatja az elsőbbséget, hiszen az osztályharcról a szövegben szó sem esik. Akadt is olyan értelmezése Marxnak, amely szerint nem szabad túl sokat beleolvasnunk ebbe az erősen „vázlatos” koncepcióba; mi több, némelyek szerint egyszerűen a szigorú porosz cenzoroktól való félelem tartotta vissza Marxot attól, hogy a szövegben az osztályharcról említést tegyen. Ámde minden kételyt eloszlat Marx valódi felfogásával kapcsolatban egy nyolc évvel korábbi, egyik hívéhez, Joseph Weydemeyerhez írt levele:

Ami mármost engem illet, nem az én érdemem sem a modern társadalomban levő osztályok létezésének, sem ezek egymással való harcának a felfedezése. Polgári történetírók már jóval előttem ábrázolták az osztályok e harcának történelmi fejlődését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját. Ami újat én cselekedtem, az annak bebizonyítása volt, 1. hogy az *osztályok létezése* csupán *a termelés fejlődésének meghatározott történelmi szakaszához van kötve*; 2. hogy az osztályharc szükségszerűen a proletariátus diktatúrájához vezet; 3. hogy maga ez a diktatúra csak átmenet *valamennyi osztály megszüntetéséhez és az osztály nélküli társadalomhoz*. (Marx 1983. [1852] 112; kiemelések Marxtól).

Marx tehát – *elvileg* legalábbis, mert sokak szerint tényleges történelmi elemzéseiben nem alkalmazta ezt a nézőpontot – azt gondolta, hogy az emberi történelmet végső soron a termelőerők fejlődése határozza meg: a termelési viszonyok (velük az osztályviszonyok s az ezeknek megfelelő felépítmény) a termelőerők fejlődéséhez igazodnak. Ehhez képest meglepő, hogy a történelmi materializmus *valamennyi* 20. századi interpretációja, a „keleti”, „hivatalos” marxizmus éppúgy, mint a „nyugati”, humanista marxizmus, majd az althusserianizmus

– az *Előszó* felé tett elvi „tiszteletkörök” ellenére – a termelési viszonyokat, illetve a felépítményt, tehát az államot és az ideológiát állította elemzése középpontjába.

Ennek a magyarázata azonban meglehetősen egyszerű, politikai-ideológiai tényezőkben gyökeredzik: a 20. század marxistái *megdönteni* akarták a kapitalizmust. Ha azonban az *Előszó*nak igaza van abban, hogy „egy társadalomalakulat soha nem tűnik el addig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyeknek számára elég tágas”, akkor a kapitalizmus megdöntésére még igencsak sokáig kell várni, mert aligha lehet azt mondani a 20. századi kapitalista társadalomra, hogy a technika és a termelőerők ne fejlődtek volna benne.

Csak amikor – az 1968-as eseményekkel – a szocialista forradalom reménye végleg lekerült Nyugaton a napirendről, s az 1970-es években létrejött a marxizmusnak egy minden gyakorlati-politikai elkötelezettségtől független, tisztán elméleti formája, az *analitikus marxizmus*, akkor kerülhetett sor arra, hogy megszülessen a történelmi materializmusnak egy, az *Előszó* téziseihez, a termelőerők fejlődésének elsődlegességéhez szigorúan hűséges, azokat egzakt formában kidolgozó s racionális érvekkel védelmező értelmezése: Gerald A. Cohen *Karl Marx's Theory of History: A Defence* című 1978-as klasszikus műve. (A továbbiakban: KMTH.) Cohen munkája új szintre emelte a történelmi materializmusról szóló diszkusziót: ma semmiféle közelítés nem lehetséges a kérdéshez a munka – és a róla folyó viták – számbavétele nélkül.

I. COHEN TECHNOLÓGIAI DETERMINISTA TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS-REKONSTRUKCIÓJA

Cohen első lépése az volt, hogy egzakt módon definiálta az *Előszó*ban alkalmazott marxi fogalmakat: a termelőerőket, a termelési viszonyokat és a felépítményt. Termelőerő az, amely – függetlenül attól, hogy fizikai vagy társadalmi jelenség – a termelésre annak fizikai összetevőin keresztül van hatással. Termelési viszony az, ami meghatározza a termelőerők fölötti kontroll megoszlását az emberek között. Felépítmény pedig az, ami eszmei-jogi értelemben szentesíti és legitimálja a termelési viszonyokat (ezért – a vulgáris marxizmus felfogásával ellentétben – nem tartozik a felépítményhez az emberi társadalom minden nem gazdasági jelensége és nem is magyarázható meg a történelmi materializmus alapján). A coheni történelmi materializmus alapvetően a következő két tézisből áll. (i) A fejlődési tézis: a termelőerőknek van egy autonóm – más történelmi tényezőktől független – tendenciája arra, hogy a történelem során fejlődjenek. Ez a fejlődésre való képesség azt sugallja, hogy a termelőerőknek megvan a lehetősége nemcsak arra, hogy függetlenedjenek a társadalmi struktúráktól és feltételektől, hanem egyszersmind arra is, hogy *förléjük kerekedjenek*. Cohen szerint a termelőerők autonóm fejlődésre való képességét alátámasztja az a tény,

hogy a társadalmi változások csak ritkán hozzák magukkal a termelés fejlettségi szintjének visszaesését. Mi több, úgy tűnik, hogy a termeléshez kapcsolódó társadalmi struktúrák – a történelem egészét tekintve – kedvezőek a termelőerők továbbfejlődésére nézve. Ebből Cohen szerint némi óvatos bizonyossággal levonhatunk egy további, erősebb állítást, a „termelőerők elsődlegességének tézisé”, amely szerint: (ii) egy társadalom termelési viszonyainak természetét termelőerőinek szintje magyarázza. Cohen felfogásában ez az állítás magában foglal egy elméleti elköteleződést amellet, hogy egyfajta funkcionális viszony van a termelőerők és a termelési viszonyok között: az utóbbiakat ama funkciójuk miatt választja ki az emberiség a történelem folyamán, hogy hozzájárulnak a termelőerők fejlődéséhez. Ennek a funkcionális viszonyoknak a működés módja, a funkcionális magyarázatok megengedhetősége a társadalomtudományokban a coheni elmélet *punctum saliens*e.

A biológiai evolúció elemzése során a biológusok indokoltan használnak funkcionális magyarázatokat, mert valamennyi faj fennmaradásának feltétele a természetes élőhelye adottságaihoz való alkalmazkodás. Ezért racionálisan állíthatjuk, hogy a sarki rókának *azért van* kicsiny füle, mert a nagy fül jobban kitenné a róka szervezetét a hideg hatásának, és *azért van* fehér bundája, mert ez megkönnyíti a természetes ellenségei előli rejtőzködést és zsákmányának észrevétlen megközelítését, míg a sivatagi rókának *azért van* hatalmas füle, mert a sivatagban akadálytalanul terjednek a hangok, és a nagy fül lehetővé teszi, hogy időben meghallja a közeledő ellenséget vagy a potenciális zsákmányt, és *azért van* vöröses bundája, mert a sivatag homokjában ez a szín jelenti a legjobb mikrit.

Az emberi társadalom történetében azonban nem világos, hogy működik-e olyan, a természetes kiválasztódáshoz hasonló mechanizmus, amely szükségszerűen ilyen vagy olyan társadalmi viszonyok kialakulásához vezet. Amint arra az analitikus marxizmus Cohen melletti másik nagy klasszikusa, John Elster rámutatott: a klasszikus marxizmus által nyakló nélkül alkalmazott funkcionális magyarázatok sokszor önkényesen magyaráznak társadalmi jelenségeket azok *céljaival*, például „az uralkodó osztályok érdekei”-vel. Cohen azonban azt állítja, hogy funkcionális magyarázatokat indokoltan alkalmazunk akkor is, amikor nem ismerjük pontosan működésük mechanizmusait. Például ha egy parti résztvevői közül néhányan, akik egy bizonyos ételből ettek, mind mérgező tüneteket produkálnak, míg a többiek, akik nem ettek az ételből, mind egészségesek maradnak, akkor indokoltan gondoljuk, hogy a szóban forgó étel mérgezett volt, akkor is, ha nem ismerjük a mérge természetét és működési mechanizmusait. Ezért Cohen szerint ha bizonyos termelési viszonyok között fejlődnek a termelőerők, mások között viszont nem fejlődnek, akkor indokoltan gondoljuk azt, hogy az erők fejlődése funkcionálisan magyarázza a viszonyokat.

Vegyük észre, hogy a termelőerők elsődlegességének Cohen-féle tézise bizonyos továbbgondolást igényel! Cohen azt állítja, hogy azok a termelési viszo-

nyok, amelyek egy új termelési módra való áttérés során kialakulnak, kedvezőek lesznek a termelőerők továbbfejlődését illetően. Azonban bármely időpontban *több* különféle viszonyrendszer lehetséges, amely alkalmas lehet erre a feladatra. Cohen szerint viszont a termelőerők – adott fejlődési szintjük és a fejlődésükre irányuló tendencia – megmagyarázzák egy társadalom tényleges termelési viszonyait: minden társadalomban az a termelési viszonyrendszer alakul ki, amely az adott fejlettségi szinten a legalkalmasabb a termelőerők továbbfejlesztésére. Tehát a coheni történelmi materializmushoz hozzátartozik egy harmadik alap-tézis is: (iii) az optimalitás tézise. A termelőerők által „kiválasztott” termelési viszonyok a legalkalmasabbak a termelőerők továbbfejlesztésére. Következésképpen az elméletnek nem azt kell bizonyítania, hogy *ténylegesen* olyan termelési viszonyok alakultak ki, amelyek alkalmasak voltak erre, hanem hogy ezeknek a viszonyoknak is *kell*t kialakulniuk, mert bármely alternatíva kevésbé lett volna optimális a termelés fejlődésének szempontjából.

Természetesen a „kiválasztás” csak metafora, maguk az erők nem tudnak választani – csak az emberek. *Miért* választják és valósítják meg az emberek az egyes társadalmakban, illetve a társadalmi átalakulások során azokat a termelési viszonyokat, amelyek a legalkalmasabbak a termelőerők fejlesztésére? Cohen eredeti válasza erre a kérdésre az, hogy az emberek a történelemben mindig a szűkösség (*scarcity*) szituációjában vannak, a rendelkezésre álló javak nem elégtit ki teljesen szükségleteiket, s ugyanakkor valamennyire racionálisak: tehát hajlamosak arra, hogy az adott erőforrások racionálisabb felhasználását lehetővé tévő (munkamegtakarító) technológiákat hozzanak létre és alkalmazzanak, ha pedig ebben a társadalom adott berendezkedése akadályozza őket, akkor előbb-utóbb felszámolják ezt a berendezkedést, hogy újat hozzanak létre helyette. Cohen tehát a történelem mozgatóerejeként egy *ahistorikus, az adott történelmi és társadalmi körülményektől független emberi racionalitást* képzel el. Ebben rejlik az elmélet alapvető gyengesége – Cohennek vagy azt kell állítania, hogy az emberek tudatos döntésekkel választják ki a termelőerők fejlesztését szolgáló termelési viszonyokat, vagy azt, hogy valamilyen mechanizmus erre *kényszeríti* őket.

II. LEVINE, WRIGHT ÉS COHEN KRITIKÁJA A KMTH ÉRVELÉSE FELETT

Andrew Levine és Erik Olin Wright egy közös cikkükben úgy írták le Cohen elméletét, mint egyfajta társadalmi szerződéselméletet (*contractarian theory*) és ezen az alapon kritizálták. A társadalmi szerződéselméletek az elszigetelt egyének racionális döntéseiből eredeztetik a társadalom intézményeit – csak hogy a marxizmus szerint ilyen elszigetelt egyének *nincsenek*, mert az egyes emberek gondolkodásának és cselekvésének horizontját mindig körülhatárolja konkrét történelmi-társadalmi helyzetük. Következésképpen nem lehet arról beszélni,

hogy „az emberek” általában fejleszteni akarták volna a termelőerőket a történelem során, munkamegtakarító újításokat akartak volna bevezetni; és ennek a követelménynek megfelelő társadalmi viszonyokat hoztak volna létre. Vegyünk például egy tipikus középkori parasztembert! Tekintettel arra, hogy a különböző egyházi ünnepek, böjtnapok és egyéb munkaszüneti napok a feudális társadalomban olykor csaknem a felét tették ki az elvileg rendelkezésre álló munkanapoknak, ez az ember aligha vágyott arra, hogy a munkaideje csökkenjen. Ha vágyott valamire, az inkább az volt, hogy csökkenjen a munkaidőnek az a része, amelyet – robot, dézsma és egyéb feudális szolgáltatások formájában – a nemesek és az egyház elvettek tőle, illetve hogy ő is részesedjék a nemesek és papok luxus- és presztízs javaiból! Vagyis nem arra volt igénye, hogy a társadalmilag szükséges munkaidő csökkenjen, hanem hogy *másképp osszák el*. Az uralkodó osztállyal sem volt ez másképpen: a feudalizmus viszonyai a földesurakat pazarló fogyasztásra és háborúskodásra s ennek költségei miatt a parasztság fokozott kizsákmányolására ösztönözték, nem pedig arra, hogy munkamegtakarító beruházásokat vezessenek be birtokaikon.

Ha és amennyiben mégis kialakul az igény a termelőerők fejlesztésére valamelyik társadalmi csoportban, akkor sem biztos, hogy a csoport tagjai megfelelően koordinálni tudják saját cselekvéseiket, és elég erejük van szándékaik érvényesítésére azokkal a csoportokkal szemben, amelyeknek viszont a termelőerők fejlesztésével ellentétesek az érdekeik.

Összefoglalva: Cohen elmélete azért nem tudja megalapozni a termelőerők elsődlegességének téziséét, mert a történelemfeletti racionalitás érvényesülését tekinti a történelem hajtóerejének; holott valójában az emberek racionális cselekvési lehetőségeit a történelemben meghatározza osztályhelyzetük. Vagyis Cohen elmélete alábecsüli az „osztály-kapacitások” szerepét a történelemben (Wright–Levine 1980. 47–68).

Joshua Cohen, Gerald A. Cohen egy másik, a marxizmusnak *nem* elkötelezett kritikusa más oldalról közelített a kérdéshez. Szerinte ugyanis Cohen a maga elmélete védelmében ugyan joggal hivatkozhat arra, hogy a legtöbb emberi társadalomban és a történelem legnagyobb részében a termelőerők *ténylegesen* mégiscsak fejlődtek – csakhogy felmerül a kérdés, hogy *valóban* történelmi szükségszerűség folytán fejlődtek-e, vagy pedig csak a fejlődésüket előmozdító (vagy legalábbis lehetővé tévő) termelési viszonyok kialakulása folytán. Ha Cohen elismeri (márpedig igen, elismeri), hogy a termelési viszonyok lefékezhetik, gúzsba köthetik a technológiai fejlődést, és nem feltételezzük *eleve* azt, amit Cohen bizonyítani akar, tudniillik hogy a termelőerők fejlődése egy a viszonyoktól független, „autonóm” történelmi tendencia, amely meghatározza a történelem menetét, akkor honnan tudjuk, hogy nem a termelési viszonyok egy-egy szerencsés, történelmileg véletlenszerű konstellációja magyarázza-e az erők fejlődését? (Cohen 1982. 253–273.)

III. A BRENNER-VITA

Ezeket az inkább „filozófiai” kritikákat a történettudomány oldaláról támasztotta alá Robert Brenner angol marxista történész, aki a történelmi materializmus számára döntő jelentőségű kérdésben: a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet, közelebbről a 17. századi angol mezőgazdasági forradalom példáján demonstrálta a KMTH *történelmi* materializmusának tarthatatlanságát (Brenner 1985). Brenner kritikájának eredeti célpontja azonban nem Cohen volt (habár vele is vitatkozott), hanem azok a nem-marxista történészek, akik az angol mezőgazdaság kapitalista átalakulását – és általában a feudalizmuson belüli társadalomfejlődés trendjeit – az ún. *demográfiai modell* segítségével kívánták megmagyarázni. A „demográfiai modell” leírása szerint a középkori gazdaságban nincs technológiai fejlődés, mert a parasztnak – a feudális terhek miatt – nincsenek meg az erőforrásaik a föld terméshozamát növelő beruházásokhoz, az uralkodó osztályoknak viszont motivációja nincs erre, mert a maguk szükségleteit könnyebben kielégíthetik a parasztság fokozott kizsákmányolása révén. Azonos földművelési módszerek és azonos termőterület mellett a falusi népesség növekedése a jobbágytelkek szétaprózódásához és a talaj termőerejének kimerüléséhez vezet (amikor ugyanis a parasztnak anyagilag megszorulnak, termőfölddel alakítják a legelőket, ezért csökken az állatállomány – és így nincs mivel trágyázni a földeket). Ilyenkor a jobbágyok éhen halnak, vagy elköltöznek más földesurakhoz (sokszor még megműveletlen területek művelés alá fogását vállalva el), csökken a jobbágy munkaerő-„kínálat” – és a földesúr, hogy földjét meg tudja műveltetni, kénytelen csökkenteni a jobbágyi terheket. A kizsákmányolás csökkenése után új jobbágyokat vonz a területre – növekszik a népesség, és a földesurak egy idő után megint „szorosabbra fogják a gyeplőt” –, amíg újra nem kezdődik a ciklus (amely átlagosan százévente ismétlődik az európai feudális társadalom történetében). A 17. századi Európában a demográfiai ciklus ismét leszálló ágban volt – csak hogy ezúttal a társadalmi feszültségek különösen kiéleződtek, mert ekkor már Európában nem voltak új megművelhető földterületek. Az angol földesurak, mivel Angliában nem volt jobbágyosság, nem a jobbágyi terhek enyhítésével, hanem a szabad bérlő parasztnak a földekről való elkergetésével s olyan kapitalista módon, nagyszabású beruházásokkal és a termelési költségek számbavételével működő és bérmunkásokat alkalmazó gazdaságok kialakításával válaszoltak a krízisre, amelyek után új mezőgazdasági technológiák (a vetésforgó alkalmazása, új takarmánynövények – mint a lucerna és a lóhere – termesztése) segítségével eddig soha nem látott módon tudták növelni a földek terméshozamát. A megnövekedett terméshozam egyfelől hatalmas belső gabonapiacot teremtett, amelyre érdemes volt a parasztnak is és a földesuraknak is termelniük s bevezetniük a piacra termelést lehetővé tévő új gazdálkodási módszereket és technikákat. Másfelől viszont (lenyomva a gabonáárakat) lehetővé tette, hogy – az európai történelemben először – a népesség

nagyobb része városokban éljen. A mezőgazdaságban feleslegessé vált, földjétől megfosztott munkaerő pedig a városokban, a fellendülő iparban keresett munkát; megteremtve így az ipari forradalom társadalmi bázisát.

Brenner azonban felvetette a kérdést: ha az angol mezőgazdaság kapitalista átalakulását a demográfiai ciklus váltotta ki, akkor miért járt a ciklus lefutása ennyire *különböző* eredményekkel a különböző feudális társadalmakban? A francia parasztok ugyanebben a korszakban fokozatosan kivívták a maguk függetlenségét a földesurakkal szemben, a feudális terhek lényegesen csökkentek. Franciaországban a – nagyjából – szabad paraszti kistulajdon létrejötté a mezőgazdasági termelés visszaesésével és nagyarányú éhínségekkel járt együtt, ugyanis sem a kisméretű parcellákon tengődő és az abszolutista államnak hatalmas adókat fizető parasztságnak, sem a jócskán megcsappant jövedelmű földesuraknak nem volt sem pénze, sem motivációja a beruházásokhoz. Kelet-Európában viszont ugyanebben az időszakban a porosz, lengyel és magyar földesurak röghöz kötötték a jobbágyokat, s nem bérmunkásokkal, hanem a jobbágyok robotjával műveltették kiterjedt majorságaikat; de ez a „második jobbágyság” immár piacra – a nyugat-európai piacokra – termelő jobbágyság volt.

Tehát Európa különböző régióiban teljesen különböző megoldások születtek a demográfiai ciklus által kielezett társadalmi problémákra. Brenner szerint a demográfiai ciklus modellje önmagában helytálló, de nem számol azzal, hogy a különböző társadalmakban mások az osztályok közötti erőviszonyok. Az angol földesurak nem voltak elég erősek ahhoz, hogy – mint a kelet-európaiak – röghöz kössék a parasztokat, de olyan gyengék sem, mint a franciák, akik kénytelenek voltak beletörődni a feudális szolgáltatások rendszerének lassú erodálódásába. Ezért választották a „bekerítés” és a mezőgazdaság kapitalista átalakításának útját; de nem azért, mert ez a termelés nagyarányú fejlődéséhez vezetett. Vagyis a tényleges történelmi átalakulásokat nem a termelőerők fejlődése, hanem az osztályharc specifikus konstellációi határozzák meg; s ezek vezetnek azután – szerencsés esetben – a termelőerők nagyarányú fejlődéséhez.

IV. COHEN REKONSTRUKCIÓJA – AZ INTENCIONÁLIS ELSŐDLEGESSÉG ELMÉLETE

Cohen szerint bírálói általánosságban – részben persze az ő pontatlan megfogalmazásai miatt – félreértették elméletét (Cohen–Kymlicka 1985. 171–191). Úgy értelmezték ugyanis, mintha könyve a „racionális adaptív eljárások” (*rational adaptive processes; RAP*) feltételezésével kívánná magyarázni a történelmet. A racionális adaptív eljárások azt jelentik, hogy az emberek – életkörülményeik javítása érdekében – munkamegtakarító technológiákat igyekeznek megalkotni és felhasználni. Ha pedig a társadalmi struktúra akadályozza őket ebben, akkor – előbb-utóbb – megváltoztatják társadalmuk viszonyait. Ilyesmi természetesen

előfordul a történelemben, de Cohen készségesen megengedi kritikusainak, hogy a nagy történelmi változások általánosságban *nem* ezt a „mintát” követik. Hiszen a termelőerők eddig legnagyobb mérvű fejlődését a kapitalizmus produkálta; a kapitalizmusban a termelőerők fejlesztői (elsősorban) a tőkés: a tőkések viszont nem a társadalmi összmunkaidő csökkentésének a célkitűzése, hanem a verseny motiválja a munkamegtakarító technológiák bevezetésére. A piaci verseny viszont nem a termelőerők, hanem a tőkés termelési viszonyok része. Tehát nem az erők határozzák meg a viszonyok átalakulását, hanem a viszonyok mozdítják elő az erők fejlődését.

Hogyan lehet ennek fényében a termelőerők fejlődésének elsődlegességét a történelem magyarázatában mégis megmenteni? Úgy, hogy szigorúan autonóm tendenciaként definiáljuk, amely az adott társadalmi struktúrától független. Ami viszont azzal jár, hogy a tézis érvényessége a nagy társadalmi átalakulások időszakaira korlátozódik. Cohennek ezen a ponton nagy segítségére volt Philippe Van Parijs egy emlékezetes tanulmánya a társadalomfejlődés kettős, „lassú” és „gyors” dinamikájáról. Van Parijs szerint a termelőerők egy-egy *adott társadalmi rendszeren belül* mindig a termelési viszonyok által meghatározott – és korlátozott – módon fejlődnek. (Tőkés viszonyok között például az üzleti titok és a szabadalmak rendszere, továbbá az olcsó munkaerő kizsákmányolása miatt a lehetségesnél lassabban vezetik be az új technológiákat.) Ilyenkor azt mondhatjuk, hogy a termelési viszonyok határozzák meg a termelőerők fejlődését. Amikor azonban egy társadalmi struktúra végül összeomlik, akkor az *új* viszonyok természetét az fogja meghatározni, hogy melyek azok a viszonyok, amelyek alkalmasak arra, hogy optimálisan, gyorsan fejlesszék a termelőerőket. Az új viszonyok kialakulása tehát egy „kereső-kiválasztó” (*search and selection*) folyamat révén megy végbe (Van Parijs 1979. 87–96).

Cohen most tehát olyan módon tartja fenn a termelőerők elsődlegességének tézisé, hogy azt állítja: a termelőerők fejlődése nem közvetlenül, hanem a termelési viszonyokon *keresztül* határozza meg a történelem menetét. Az emberek nem a termelőerők fejlesztésére törekednek, hanem olyan termelési viszonyokat választanak ki a lehetségesek közül (a lehetséges termelési viszonyok körét természetesen behatárolja a termelőerők adott fejlettségi szintje), amelyek alkalmasak a termelőerők fejlesztésére.

Cohen kritikusai hamar észrevették, hogy az újrafogalmazott elmélet talán még valószínűtlenebb, mint a KMTH érvelése. Ugyanis ha igaz az, hogy az emberek általában a történelemben – a kedvezőtlen társadalmi feltételek miatt – nem akarják és nem tudják fejleszteni a termelőeszközöket, akkor *még inkább igaz az*, hogy a történelem nagy fordulópontjain az emberek nem tudják felismerni: milyen viszonyok lennének alkalmasak a termelőerők fejlesztésére, s még kevésbé tudják ezeket a viszonyokat tudatos cselekvéssel létrehozni. (A Szovjetunió története, a tény, hogy az emberi történelem legnagyobb arányú kísérlete arra, hogy *tudatosan* teremtsenek meg olyan társadalmi viszonyokat,

amelyek alkalmasak lennének a termelőerők nagyarányú fejlesztésére, teljes kudarcba fulladt, még inkább aláhúzza azt, hogy a Cohen által elképzelt forgatókönyv mennyire valószínűtlen [Carling 2002. 104].)

Cohen úgy tűnik, maga is belátta, hogy a történelmi materializmus általa megfogalmazott ortodox formája védhetetlen; s a történelemfilozófia helyett egyfajta normatív szocialista politikafilozófia megalkotásával kezdett foglalkozni (Cohen 1996). Az analitikus marxizmus egyes képviselői azonban ennél optimistábbak maradtak: egyesek közülük a coheni elmélet felhígításával, magyarázó igényeinek további redukálásával, mások viszont az elmélet konstruktív kiegészítésével válaszoltak a kihívásokra.

V. A „GYENGE” TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS ÉS A „KOMPETITÍV” PRIMÁTUS ELMÉLETE

Az első lehetőséget a már említett Erik Olin Wright, Andrew Levine és Eliot Sober 1992-es könyve jelenti (Wright–Levine–Sober 1992). A szerzők elismerik, hogy csak egy „gyenge” („*weak*”) történelmi materializmus védelmezésére vállalkoznak. A „gyenge” történelmi materializmus nem akarja pontosan meghatározni – úgy, mint a klasszikus marxizmus –, hogy a történelemben (történelmi szükségszerűséggel) milyen termelési viszonyrendszerek követik egymást. Wrighték immár nem állítják azt, hogy az emberiség termelőerői folyamatosan fejlődnek (s a társadalmi struktúra is ehhez a fejlődéshez igazodnék), csak azt, hogy van egy bizonyos „hajlamuk” a fejlődésre, s csak ritkán és nehezen fejlődnek vissza, a fejlődés során pedig olyan társadalmi struktúrák jönnek létre, amelyek *alkalmasabbak* (de nem feltétlenül a legalkalmasabbak) a termelőerők továbbfejlesztésére.

Ennek az oka az, hogy a társadalmakban általában vannak olyan csoportok, amelyeknek érdekében áll a termelőerők fejlesztése (az alávetett osztályoknak egyszerűen az így elérhető jobb életszínvonal miatt, az uralkodó osztályoknak azért, mert a fejlettebb termelőerők új luxus- és presztízs fogyasztási lehetőségeket, a hatalmuk megtartásának és kiterjesztésének új eszközeit adják a kezükbe), viszont nemigen vannak olyanok, amelyeknek érdekében állna az, hogy visszafejlődjenek. Az osztálykonfliktusok tehát a termelőerők fejlődésében/fejlesztésében érdekelt, illetve a stagnálásban érdekelt csoportok között folynak. Amikor egy társadalomban új termelési viszonyok jönnek létre, akkor ennek az új berendezkedésnek *legalábbis* eleget kell tennie annak a követelménynek, hogy *megőrizi* a termelőerők már elért fejlettségi szintjét. De a társadalom bizonyos csoportjainak – legalábbis a legtöbb történelmi átmenet esetében – érdekében áll az, hogy olyan berendezkedést hozzanak létre, amely továbbfejleszti a termelőerőket. Az amerikai polgárháborúban például a gyapotültetvények, amelyek csak rabszolgamunkával voltak megművelhetők, s amelyeken a déli

gazdaság egésze alapult, fontos részét alkották az Egyesült Államok termelőerőinek; de a *fejlődés* ígérését az Észak ipara és hitelrendszere hordozta, ha hihe-tünk Wrightéknak, akkor a polgárháború kimenetelét végső soron ez a tényező döntötte el.

Wrighték érvelésével a probléma az, hogy jóllehet a termelőerők fejlődése általában érdekében áll a társadalom bizonyos csoportjainak, ugyanakkor *más* érdekeik is vannak, amelyek ezzel ellentétesek. (Például a számítástechnika fejlesztése érdekében állt a „létező szocializmus” uralkodó osztályának, hiszen enélkül reménytelenül lemaradtak volna a Nyugattal folytatott gazdasági-katonai versenyben. Ugyanakkor az új információs technológiák megtörték a párt-állam információs monopóliumát, és így aláásták e rendszerek ideológiai kohézióját – tehát kifejlesztésük *ellentétes* is volt az uralkodó osztály érdekeivel. Az alávetett osztályoknál sincs ez másként, hiszen például a technológiai-strukturális munkanélküliség miatt a kapitalizmusban a proletariátusnak nem mindig és nem feltétlenül érdeke a technikai fejlődés.) Kevésbé valószínű, hogy az egyes osztályok a társadalom jóléte érdekében feláldozzák saját érdekeiket (például hogy az olajbányászok belássák, hogy az emberiségnek érdeke a fosszilis energiahordozókról való fokozatos áttérés az alternatív erőforrásokra, s elfogadják a kőolaj-kitermelés visszafogását, s vele saját munkahelyeik elvesztését); még kevésbé az, hogy a fejlődésben érdekelt csoportok mindig érvényesíteni tudják saját érdekeiket. Wrighték elméletéből így annyi marad, hogy a termelőerők egy adott fejlettségi szintjén konfliktus folyik azok között, akiknek érdeke fűződik ahhoz, hogy a társadalom ezt a fejlettségi szintet fenntartsa és azok között, akiknek az az érdeke, hogy meg is haladjon. Ez azonban már tulajdonképpen olyan felfogás, amelyben a termelőerők fejlettségi szintje és fejlődése csak a társadalmi konfliktusok *hátterét*, nem pedig alakulásuk tényleges meghatározóját jelentené. Egyes passzusokból úgy tűnik, mintha magának Marxnak is ez lett volna az álláspontja, például *A német ideológia* következő szakaszában:

Semmi sem közkeletűbb, mint az a képzet, hogy a történelemben eddig mindig csak valaminek az *elvétele*n fordult meg a dolog. A barbárok *elveszik* a római birodalmat, s ennek az elvételenek a tényével szokás magyarázni az átmenetet a régi világból a hűbériségbe. De amikor a barbárok elvesznek valamit, minden azon fordul meg, vajon az a nemzet, amelyet bevesznek, kifejlesztett-e ipari termelőerőket, mint ez a modern népeknél a helyzet, vagy pedig termelőerői főként csupán egyesülésükön és a közösségen nyugszanak. Az elvételt továbbá megszabja az a tárgy, amelyet elvesznek. Egy járadékosnak értékpapírban álló vagyonát nem is lehet elvenni anélkül, hogy az elvevő alá ne vesse magát az elvett ország termelési és érintkezési feltételeinek. Ugyanez áll egy modern ipari ország egész ipari tőkájére. Végül pedig az elvétel mindenütt egyhamar véget ér, és ha már nincs mit elvenni, el kell kezdeni termelni. A termelésnek ebből az egyhamar fellépő szükségességéből következik, hogy annak a közösségi formának, melyet a letelepülő hódítók felvesznek, meg kell

felelnie a készen talált termelőerők fejlődési fokának, vagy, ha már nem eleve ez az eset, meg kell változnia a termelőerőknek megfelelően. (Marx–Engels 1960. 69. kiemelés az eredetiben.)

Úgyhogy Wright és társai elmélete végső soron visszatérést jelent egy osztály-, illetve termelési viszony-központú marxizmushoz (Chibber 2011. 80).

Alan Carling, egy másik analitikus marxista a termelőerők *kompetitív elsődlegességének* (*competitive primacy*) elméletével sietett Cohen segítségére (lásd Carling 1993, Carling 2006 és Carling 2009). Carling elismeri, hogy az emberi társadalmaknak *általánosságban* nem érdeke a termelőerők fejlesztése, hanem csak a társadalom önreprodukcióját lehetővé tevő szinten való tartása. Ezt nevezi ő a termelőerők „természetes elsődlegességnek” (*natural primacy*). Ámde amikor egy társadalom konfliktusba kerül más társadalmakkal – például a dél-amerikai indián társadalmak a *conquista* idején a spanyolokkal –, akkor a küzdelemben alulmarad az a társadalom, amely nem tudja a maga termelőerőit a megfelelő ütemben kifejleszteni. Ez pedig azt jelenti, hogy a „győztes” kultúra, nemzet a maga fejlettebb termelőerőinek megfelelő – ugyancsak fejlettebb – termelési viszonyokat és az ezeket kiegészítő politikai-kulturális felépítményt kényszeríti rá a legyőzöltre (a spanyolok például a feudalizmust és a katolikus vallást az indiánokra). A termelőerők fejlődése tehát a *nemzetközi hatalmi versengés* révén kényszeríti rá a maga követelményeit az emberi társadalmakra, s ez a magyarázata annak, hogy azokban a társadalmakban, amelyeket természeti körülmények ettől a versengéstől izoláltak, a termelőerők és a társadalmi viszonyok valóban nem fejlődnek. Visszatérve fentebbi példánkra, az amerikai polgárháborúra: ezek szerint végső soron azért győztek az északiak, mert a déliek győzelme – az USA gazdasági fejlődésének lelassítása révén – közvetve megakadályozta volna ezzel az USA igazi világhatalommá válását, más nemzeteket juttatva fölényhez a nemzetközi hatalmi versengésben.

Carling elmélete jobban megfelel a reális történelmi folyamatoknak, mint Wrightké, mert amíg – mint láttuk – az *egyes társadalmi csoportoknak* egyáltalán nem feltétlenül érdeke a termelőerők fejlesztése, addig a *társadalmaknak*, amelyek a nemzetközi kapcsolatok küzdőterén más társadalmakkal kerülnek szembe, bizonyosan az. A kapitalista termelési mód világméretű elterjedését bizonyosan jól megmagyarázza Carling hipotézise. Ebből azonban mégsem tudunk levezetni egy olyan *egyetemes* történelmi tendenciát, amely minden körülmények között garantálná, hogy az emberiség termelőerői fejlődni fognak, és a társadalmi struktúrák is hozzájuk igazodnak. Ennek többféle oka van. 1. A nemzetközi konfliktusok kimenetelét nemcsak a termelőerők fejlettségi szintje, hanem számos más, demográfiai, földrajzi, lélektani tényező is meghatározza. Egy gazdaságilag fejletlenebb társadalom – tagjainak ideológiai-vallási lelkesedése, kedvező földrajzi helyzete vagy egyszerűen a létszáma révén – legyőzhet egy nála fejlettebbet, vagy legalábbis meg tudja önmagát (és viszonyait) védeni annak hatásai-

val szemben. 2. Még ha a fejlettebb nép meg is hódítja a kevésbé fejlettet, akkor sem biztos, hogy a maga fejlettebb termelési viszonyait rá tudja és rá akarja kényszeríteni a leigázott társadalomra. A függőségelmélet marxista teoretikusai szerint például a gyarmatosítás – és általában a Nyugat és a harmadik világ közötti kapcsolatok – nem a nyugati civilizációt terjesztették el a fejlődő világban, hanem éppen ellenkezőleg: függő és eltorzult modernizációs pályára kényszerítették, alulfejlesztették ezeket az országokat. 3. A nemzetközi konfliktusokban nem a termelőerők fejlesztésére való elvi *képesség*, hanem a fejlettség már elért *szintje* a meghatározó a konfliktusok kimenetelét illetően. Tehát egy fejlettebb társadalom legyőzhet egy olyan fejletlenebbet (és rákényszerítheti a maga társadalmi berendezkedését), amelynek a belső berendezkedése – ha szabadon megőrizhetné – elvileg alkalmasabb lenne a termelőerők fejlesztésére. Ilyenkor a hódítás nem előmozdítja, hanem *hátráltatja* a termelőerők fejlődését. (Ez volt a helyzet a 15. századi Spanyolországban: Kasztília és Aragónia egyesítésekor, az *akkor gazdaságilag erősebb* Kasztília a maga erősen feudális berendezkedését rákényszerítette arra az Aragóniára, amelynek társadalmában már jelen voltak a kibontakozó kapitalizmus csírái – és amely, ha független marad, elindulhatott volna a tőkés fejlődés útján.)

Ezek miatt a – Carling által is elismert (Carling 2002. 114) – nehézségek miatt Vivek Chibber például a vita lezárásának szánt cikkében úgy vélekedik, hogy a termelőerők elsődlegességének téziséét végleg el kell vetnünk, s vissza kell térnünk az osztályharc – mint egyetemes történelemformáló mechanizmus – marxista narratívájához, amelyben persze a termelőerőknek (és főként a termelőerők adott fejlettségi szintjének) továbbra is jelentős magyarázó szerepe marad.¹

VI. BRENNER ÉS KATZ

Ámde a marxizmus osztályharcokzpontú felfogásának szembe kell néznie azzal a nehézséggel – amelyet Cohen is felvetett egyik, kritikusaiknak adott válaszában (Cohen 1983. 227) –, hogy ha az osztályharc menete határozza meg a történelem alakulását, akkor mi határozza meg az *osztálykonfliktusok kimenetelét*. Miért nem győztek például *soha* a rabszolgafelkelések és a középkori parasztlázadások, és miért győztek a polgári forradalmak, ha nem azért, amit a klasszikus marxizmus állít, hogy a polgárság – a rabszolgákkal vagy a parasztokkal ellentétben – alkalmas volt egy új, fejlettebb termelési mód megalapozására? Ha nem adunk erre a kérdésre választ, akkor fel kell adnunk a történelmi materializmusnak azt az igényét, hogy koherens magyarázatot adjon a történelem *egészének* irányára. Ebben az esetben a történelmi materializmus csak egyes történelmi jelenségek

¹ „Inkább az osztályharc viszontagságaira kell támaszkodnunk a történelem magyarázatában” (Chibber 2011. 90).

– mindenekelőtt a modern kor társadalomfejlődésének – plauzibilis magyarázata lesz (Szalai 2010. 50–51).

Az osztályharcközponitú marxizmusnak ezt a gyengeségét világosan szemléltethetjük azon a konkrét történelmi problémán, amely a történelmi materializmus számára a legfontosabb, s ahol Brenner oly meggyőzően kritizálta Cohen elméletét. Térjünk vissza az angol mezőgazdaság kapitalista átalakulásának kérdésköréhez! Ha Brennernek igaza van abban, hogy az angol földesurak gyengének bizonyultak ahhoz, hogy a 14. században megakadályozzák a jobbágyság megszűnését, akkor a 17. században viszont miért voltak elég erősek ahhoz, hogy elkergessék a kisbérőket a földekről, kialakítva az agrárkapitalista nagyüzemet? Vagy másként megfogalmazva a kérdést: ha az angol parasztek elég erősek voltak a 14. században ahhoz, hogy kivívják személyi szabadságukat, akkor miért voltak gyengék ahhoz, hogy a 17. században ellenálljanak a bekerítéseknek és a közföldek kisajátításának, megvédjék saját hagyományos jogaikat?

A választ abban találjuk meg, hogy az osztályharcnak az angol mezőgazdasági forradalom idején volt más szereplője is a paraszti közösségen és a földesúron kívül: az ún. *yeomanry*, a jómódú kisbirtokosság. Claudio J. Katz a kérdéstről írott munkáiban igazolta, hogy a jobbágyság megszűnése után az angol parasztság mélyrehatóan differenciálódott. A jobbági kötelékek fellazulása után a parasztek egy része – kihasználva az új helyzet előnyeit – meggazdagodott. A vagyonos parasztek az önellátás helyett piacra kezdtek termelni, ahol lehetett, „lecsipegettek” a szegényebb parasztek földjéből, valamint a közhasználatú legelőkből és erdőkből, bérmunkát, bérőket alkalmaztak, megnövekedett földbirtokukba beruháztak – és vagy ott, vagy a földesuraktól bérbe vett földeken kikísérletezték az angol mezőgazdasági forradalom vívmányait. A földesurak helyzetét kétféleképpen erősítette meg a *yeomanry* kialakulása. Egyrészt amikor a belső mezőgazdasági piac növekedése miatt érdekükké – egyszersmind kényszerré – is vált a pazarló feudális stílusú gazdálkodásról a racionális, tőkés típusú gazdálkodásra való áttérés, akkor átvették azokat a gazdálkodási módszereket és technikákat, amelyeket a *yeomanry* fejlesztett ki. Másrészt a *yeomanry* kialakulása aláásta a *paraszti közösségek belső kohézióját* s ezzel meggyengítette ellenálló-képességüket, amikor a földesurak egymást követő támadásokat intéztek a parasztek öröklött jogai ellen. Amikor a paraszti közösségek egysége megrendült, s a *yeomanry* egyes tagjai – mivel nagyobb földeket béreltek a nagybirtokon, amelyeket szegényparaszttal műveltettek – a földesurak szövetségeseivé váltak, ez megkönnyítette az agrárkapitalista nagybirtok kialakítását (Katz 1989).²

² Katz azt állítja, hogy bár az ő modellje – amely egyben a Marxé – sikeresen ragadta meg a termelőerők és a termelési viszonyok egymásra hatását a feudalizmusból a kapitalizmusra való átmenetet tekintve, a többi történelmi átmeneteket illetően csak további empirikus vizsgálatok tisztázhatják azt, hogy mennyire alkalmazható rájuk.

A *yeomanry* döntő szerepe a társadalmi konfliktusban azonban természetesen szorosan összefüggött azzal, hogy a *yeomanek* tudták korszerűsíteni, terméke-nyebbé tenni saját gazdaságaikat. Vagyis a termelőerők fejlődésének – illetve a fejlesztésükre való képességnek – mégiscsak döntő szerepe van az osztályharc alakulásában is.

Carling és Katz munkássága nyomán úgy tűnik tehát, hogy a termelőerők fejlesztésére való képesség egy olyan jegye az egyes társadalmaknak és az egyes társadalmi csoportoknak, amely *kompetitív előnyt* biztosít úgy a társadalmakon belül, mint a társadalmak közötti konfliktusokban. A termelőerők fejlődése (ha egyszer megindult) azért alakít ki – természetesen csak végső soron és hosszú társadalmi küzdelmek nyomán – a fejlettebb termelőerőknek megfelelő társadalmi viszonyokat, mert a termelőerőket fejleszteni képes embercsoportok sikereseknek bizonyulnak más csoportokkal szemben.

Paul Nolan marxista filozófus ennek az összefüggésnek a nyomán elindulva egy sajátos, „darwinista” történelmi materializmust alkotott meg az elmúlt években. (Nem áll ezzel egyedül a marxizmus történetében, már Karl Kautsky is darwinistából lett marxistává és Marxon kívül egyedül Darwin örökségére támaszkodott történelemképének megalkotásakor – mindamelllett Kautsky mégsem tudta integrálni megfelelő módon a darwinizmust a marxizmusba, mert ragaszkodott a szerzett tulajdonságok örökölhetőségének lamarcki tanához [Blackledge 2002. 31].)

Nolan kérdése az: hogyan hat a termelőerők fejlődése az egyes társadalmak (és társadalmi csoportok) versenyképességére, vagy más szavakkal: az emberiség történetében érvényesülő természetes kiválasztódás *miért* azokat a csoportokat teszi dominánsakká, amelyek a termelőerők fejlesztésére képesek (Nolan 2006. 155–179)? Carling válasza az volt, hogy egyszerűen a katonai erő révén, Nolan azonban (bár egy közös cikket is írtak Carlinggal) mélyebb választ adott a kérdésre. A termelőerők fejlődése, fejleszteni tudása pusztán egy – bár nem az egyetlen – azoknak a jegyeknek a sorában, amelyek révén egy-egy embercsoport képessé válik az önreprodukcióna és a szaporodásra. Azok a társadalmak, illetve embercsoportok, amelyek nem képesek fejleszteni a termelőerőket, az éhezés, az alacsony életszínvonal miatt nem képesek önmagukat reprodukálni, létszámuk nem növekszik, sőt csökken – és ilyen módon szükségképpen hátrányba kerülnek más csoportokkal szemben. A bővített önreprodukcióna való képesség természetesen nemcsak a más embercsoportokkal, hanem a *természettel* való küzdelemben is előnyt jelent – ezért Nolan történelmi materializmusára nem vonatkozik az a megszorítás, amely Carlingéra: hogy csak a nemzetközi hatalmi versenybe már „bekerült” társadalmakra érvényes.

A természettel és egymással küzdő embercsoportok közül azok maradhattak fenn és válhattak dominánssá a Földön, amelyek szaporák voltak: a termelés lehetőségeinek bővülése pedig egyrészt módot adott a szülőknak arra, hogy több gyermeket vállaljanak, másrészt a megfelelően táplálkozó egyedek ellen-

állóbbak voltak a – tudományos eszközökkel a régi korokban nem gyógyítható – betegségekkel szemben.³ Azokkal az adottságokkal ellentétben azonban, amelyek az állatvilágban előnyt jelentenek a létért való harcban, a termelés fejlesztésére való képesség *kulturális* jegy, ezért nem genetikai, hanem kulturális módon adódik át a társadalmakban. (A kettő természetesen részben egybeesik, de nem mindig: nem minden szülő tudja közvetíteni biológiai utódainak a kultúra jellemző jegyeit, és valaki a tágabb társadalmi környezettől is megkaphatja ezeket a jegyeket – például a tudást – akkor is, ha biológiai szülei nem adták át neki.) Vagyis nem feltétlenül azok az emberek lesznek alkalmasak erre, akik ilyen képességekkel rendelkező szülők génjeit kapják meg, hanem azok, akik ezekre a termelés fejlesztését elősegítő mentalitásokra – takarékosagra, tanulásra, szakmai lelkiismeretességre, racionalitásra, kreativitásra – nevelő közösségekben szocializálódnak. Éppen ezért a történelemben végbemenő természetes szelekciós folyamat nem egyének (és nem is fajok), hanem *emberi közösségek és kultúrák* között szelektál. Így kerültek hatalmi fölénybe a történelemben azok a népek és azok a társadalmi osztályok, amelyek a termelőerők fejlesztésére képesek voltak. David Laibman, az amerikai marxista közgazdász – aki azonban legutóbbi könyvében, a *Deep History*-ben a történelmi materializmus kérdéseivel is foglalkozik – e kiválasztódási folyamat hipotézisével szemben felvetette, hogy az egyes civilizációk békés úton, anélkül is át tudják venni a más civilizációk által kifejlesztett termelőeszközöket, hogy ezek fölénybe kerülnének velük szemben, leigáznák őket (Laibman 2007. 110–117). Nolan válasza az, hogy a civilizációs vívmányok kulturálisan beágyazottak, s más kultúrák nem tudják úgy beépíteni őket saját fennmaradási stratégiáikba, mint azok, amelyeken belül kialakultak. (Példája megvilágító erejű: az amerikai indiánok kétségtelenül megtanulták a fehérektől a tűzfegyvereket *használni*, de természetesen nem tanulták meg őket tömegesen *gyártani* – ami hozzájárult ahhoz, hogy esélyük sem volt a hódítókkal szemben [Nolan 2009. 38–52].)

Ilyen módon Nolan elmélete alátámasztja a termelőerők fejlődésére és a termelőerők elsődlegességére vonatkozó coheni téziseket. Vegyük észre azonban, hogy a coheni elmélet *optimalitási tézisé*t Nolan történelemfelfogása *nem* támasztja alá. Hiszen az, hogy az osztályharcban és a nemzetek közötti konfliktusokban felülkerekednek azok a csoportok, amelyek *alkalmasabbak* arra, hogy fejlesszék a termelőerőket, nem bizonyítja azt, hogy ezek a csoportok a termelőerők fejlesztésére az adott technikai fejlettségi szint mellett elképzelhető *legalkalmasabb* termelési viszonyokat akarják meghonosítani. Ugyanis lehetséges, hogy a termelőerők továbbfejlesztésére legalkalmasabb viszonyrendszer mibenlétét a szóban forgó társadalmi csoportok nem is ismerik, vagy kulturális beidegződéseik

³ Egy további fontos – bár Nolan által nem említett – tényező az, hogy csak a megfelelően táplálkozó és ruházkodó társadalmakban lehetséges az oktatás és a tudomány fejlődése, ami közvetve egyre fontosabb szerepet játszik a termelőerők fejlődésében is.

miatt nem tudják elfogadni, vagy ez nem is áll érdekükben. Ami érdekükben áll, ami fölényt biztosít nekik a többi csoportokkal folytatott küzdelemben, az a többiek által képviselnél a termelőerők fejlesztésére alkalmasabb viszonyrendszer létrehozására és elterjesztésére való képességük.

Fejtegetéseinket összefoglalva: Cohennek nyilvánvalóan nincs igaza, ha azt akarja állítani, hogy a termelési viszonyok alakulását minden korban a termelőerők maximális fejlesztése mint az emberiség valamiféle közös, történelemfeletti célja magyarázná. Tudatosan ez – egy-két kivétellel – nyilvánvalóan nem célja az emberi társadalmaknak; és nem is ismerünk olyan, a természetes kiválasztódáshoz hasonló mechanizmust, amely mindig és mindenütt akaratuktól függetlenül erre kényszerítené őket. Viszont a termelőerők már megindult fejlődéséhez a termelési viszonyok előbb-utóbb igazodnak; igazodnak azért, mert ez a fejlődés nem egyenletesen, hanem meghatározott földrajzi és kulturális tényezők hatására és egyenlőtlenül bontakozik ki az emberiség életében, ezáltal pedig hatalmi eszközöket ad azoknak az egyes emberi társadalmaknak, illetve társadalmi csoportoknak a kezébe, amelyek jobban ki tudják használni, életükbe és életstratégiájukba jobban be tudják építeni ezeket a fejlettebb termelőerőket.

Nolan „darwinista” történelmi materializmusa természetesen nyilván nem mondja ki még a végső szót a történelmi materializmusról szóló vitában. De talán kijelöl egy irányt, amelyen a marxizmus továbbfejlődhet és – együtt a többi „alulról építkező” antropológiával – segíthet megérteni az emberi létezést.

IRODALOM

- Blackledge, Paul 2002. Historical Materialism: from Social Evolution to Revolutionary Politics. In Paul Blackledge – Graeme A. Kirkpatrick (szerk.) *Historical Materialism and Social Evolution*. New York, Palgrave–Macmillan. 8–35.
- Brenner, Robert 1985. Agrarian Class Structure and Economic Development. In T. H. Aston – C. H. E. Philpin (szerk.) *The Brenner Debate*. Cambridge, Cambridge University Press. 10–63.
- Carling, Alan H. 1993. Analytical Marxism and Historical Materialism. The Debate on Social Evolution. *Science and Society*. 57/1. 31–65.
- Carling, Alan H. 2002. Analytical Marxism and the Debate on Social Evolution. In Paul Blackledge – Graeme A. Kirkpatrick (szerk.) *Historical Materialism and Social Evolution*. New York, Palgrave–Macmillan. 98–128.
- Carling, Alan H. 2006. Karl Marx’s Theory of History and the Recovery of the Marxian Tradition. *Science and Society*. 70/2. 275–297.
- Carling, Alan H. 2009. Problems of the Deep: Intention and History. *Science and Society*. 73/1. 97–109.
- Chibber, Vivek 2011. What is Living and What Is Dead in the Marxist Theory of History. *Historical Materialism*. 19/2. 60–91.
- Cohen, Gerald A. 1983. Reply to Four Critics. *Analyse&Kritik*. 5/2. 195–222.
- Cohen, Gerald A. – Kymlicka, Will 1985. Human Nature and Social Change in the Marxist Conception of History. *The Journal of Philosophy*. 4. 171–191.

- Cohen, Gerald A. 1996. Self-Ownership, History and Socialism An Interview with G. A. Cohen. <http://eis.bris.ac.uk/~plcdib/imprints/gacoheninterview>
- Cohen, Joshua 1982. Review of G. A. Cohen: Karl Marx's Theory of History. *The Journal of Philosophy*, 79/5. 253–273.
- Katz, Claudio J. 1989. *From Feudalism to Capitalism. Marxian Theories of Class Struggle and Social Change*. Westport, Greenwood Press.
- Laibman, David 2007. *Deep History. A Study in Social Evolution and Human Potential*. New York, State University of New York Press.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich 1960. A német ideológia. In *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*. III. kötet, 1845–1846. Budapest, Kossuth.
- Marx, Karl 1983 (1852). Karl Marx levele Joseph Weydemeyerhez, 1852. március 5. In *Marx és Engels válogatott művei*. III. kötet. Budapest, Kossuth.
- Marx, Karl 1983 (1859). Előszó A politikai gazdaságtan bírálatához. In *Marx és Engels Válogatott Művei*. II. kötet. Budapest, Kossuth.
- Nolan, Paul 2006. Why G. A. Cohen Can't Appeal to Charles Darwin to Help Him Defend Karl Marx (But Why Others Can). *Science & Society*. 70/2. 155–179.
- Nolan, Paul 2009. Diffusion and Intentionality in a Darwinian Historical Materialism. *Science and Society*. 73/1. 38–52.
- Szalai Miklós 2010. Marxizmus és történelem. *Múltunk*. 2. 6–52.
- Van Parijs, Philippe 1979. From Contradiction to Catastrophe. *New Left Review*. 115 (May–June). 87–96.
- Wright, Erik Olin – Levine, Andrew 1980. Rationality and Class Struggle. *New Left Review*. I/123. 47–68.
- Wright, Erik Olin – Levine, Andrew – Sober, Elliott 1992. *Reconstructing Marxism*. London, Verso.